

Az észak-erdélyi zsidóság a második világháború éveiben

Az erdélyi sajtó összehasonlító vizsgálata

jelige: TEO 215

Tartalomjegyzék

Bevezető.....	3
1. Történelmi alapvetés.....	4
1. 1. A második világháború évei.....	4
1. 2. A kamenyec-podolszkiji vérengzés	5
1. 3. Az észak-erdélyi zsidóság gettózása	6
1. 3. 1. A Kállay-kormány.....	6
1. 3. 2. A Sztójay-kormány	7
1. 3. 3. A gettózás előkészítése és végrehajtása.....	8
2. Vizsgált sajtóorgánumok.....	9
2. 1. Magyar Nép	9
2. 2. Ellenzék	11
2. 3. Keleti Újság	11
2. 4. Magyar Újság	12
3. A vizsgált sajtóorgánumok zsidó vonatkozású írásai	13
3. 1. A zsidókérdés „végleges megoldása”	13
3. 1. 1. A „hontalan” zsidókat Galíciába telepítik.....	14
3. 1. 2. További kitelepítések, kiutasítások	16
3. 1. 3. A „végleges megoldás”	19
3. 2. Az összegyűjtés és a gettózás	22
4. A vizsgált sajtóanyag összehasonlító elemzése	29
4. 1. Az „idegen”, „hontalan” zsidók kiutasítása.....	29
4. 2. Összegyűjtés és gettózás	29
Következtetések	31
Forrásjegyzék	32

Bevezető

A jelen dolgozatban és az annak háttérében álló kutatásunk során arra a kérdésre keressük a választ, hogy mit tudott az észak-erdélyi magyar lakosság az 1940–1944 közötti zsidóellenes intézkedésekről, hogy voltak-e az erdélyi magyaroknak információik a zsidókat érintő ún. végleges megoldásról, a kitelepítésekről, kiutasításokról, valamint a gettózásról.

A kérdések megválaszolása végett a második világháború idején Kolozsváron megjelenő négy sajtókiadványnak a témában megjelenő híreit vizsgáljuk: a *Magyar Nép* című néplap (hetilap), valamint az *Ellenzék*, a *Keleti Újság* és a *Magyar Újság* napilapok írásait. Fontos megjegyeznünk, hogy mind a négy lapot Észak-Erdély egész területén terjesztették. A maga heti 17-18 ezer példányával, a *Magyar Nép* a legegyszerűbb emberekhez szólt, akik főképpen vidéken éltek, és akik általában más tájékoztatói eszközzel nem rendelkeztek. A napilapokat ezzel szemben elsősorban a városi, polgáriasodott rétegek olvasták, akiknek rendszerint más információs források – hazai és külföldi rádióadók hírközlései, hazai és külföldi látogatók által hozott hírek stb. – is rendelkezésükre álltak.

A négy sajtóorgánium vonatkozó híreinek a vizsgálata hipotézisünk szerint jó alapot képez majd annak összehasonlítására, hogy mennyire volt tájékozott a városi, illetve a vidéki észak-erdélyi lakosság a zsidóellenes intézkedésekről és a készülő deportálásokról.

Feltételezésünk szerint a *Magyar Nép*, kis formátumú és hetente egyszer megjelenő lapként hiányosan vagy egyáltalán nem tájékoztatott a szóban forgó eseményekről, ez pedig jelentős mértékben hozzájárulhatott az észak-erdélyi magyarságnak a zsidókat ért megkülönböztető intézkedéssorozat iránti közömbösségéhez. Ezzel szemben a napi rendszerességgel megjelenő nagy formátumú lapok, az *Ellenzék*, a *Keleti Újság* és a *Magyar Újság* jóval pontosabban és részletesebben ismertethették az aktuális eseményeket, és ekképpen a városi polgári lakosság a zsidók sorsát illetően jóval tájékozottabb volt.

Ennek bizonyítására az *Ellenzékben*, a *Keleti Újságban* és a *Magyar Újságban* megjelenő zsidó vonatkozású híreket összevetjük a *Magyar Nép* vonatkozó írásaival, s így teljes képet kaphatunk arról, hogy melyek azok az események (amennyiben vannak), amelyekről a néplap elmulasztotta tájékoztatni a falun élő olvasóközönséget, és megalapozottan válaszolhatjuk majd meg azt a kérdést is, hogy a városlakó polgárság tudott-e esetleg többet a vidéki lakosságnál a zsidóellenes intézkedésekről.

A vizsgálatot azért is tartjuk időszerűnek, mert jelenleg Európa-szerte, de szűkebb közép-kelet-európai régióinkban is a faji eszmék, a náciizmus, a nemzeti és nemzetiségi intolerancia példátlan felerősödésének vagyunk a tanúi, és eközben a sajtó sem teljesíti maradéktalanul pártatlan és objektív tájékoztatási kötelességét. Ilyen körülmények között az adott időszak sajtóviszonyainak beható vizsgálata rendkívül hasznos, ma is alkalmazható következtetésekre vezethet.

1. Történelmi alapvetés

1. 1. A második világháború évei

Az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződést követően a magyar külpolitika elsődleges célja a területi revízió volt. A magyar társadalom a veszteségek nagy részéért a zsidókat hibáztatta, ezért Magyarország már 1920-ban megalkotta Európa első zsidóellenes jogszabályát, az 1920. szeptember 26-án elfogadott XXV. számú törvénycikket, az ún. *numerus clausus* törvényt. A Horthy-rendszer konszolidációja az antiszemitizmus erősödésének kedvezett, a magyar zsidóság vezetői azonban a zsidóellenes kurzussal nem szálltak szembe, és a nyugati zsidóság politikai intervencióit is igyekeztek leállítani. Úgy vélték, hogy ha folyamatosan bizonyítják Magyarországgal és a magyarsággal szembeni lojalitásukat, a megkülönböztető intézkedések alkalmazása elmarad.

1938. március 12-én Németország bekebelezte Ausztriát (Anschluss), majd a szeptember 29-i müncheni egyezmény értelmében, október 10-én megszállta a Szudéta-vidéket. A Joachim von Ribbentrop német és Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter által 1938. november 2-án meghozott első bécsi döntés az etnikai revíziót valósította meg. Ennek értelmében Magyarország visszakapta Csehszlovákiától a Felvidéket (12 000 négyzetkilométernyi terület), valamint Kárpátalja nyugati részét, majd, 1939-ben, Csehszlovákia felbomlásával, Kárpátalját is.

A magyar–román tárgyalások 1940. augusztus 16-án kezdődtek Szörényváron (Turnu-Severin), mivel azonban a két ország álláspontja nem volt összeegyeztethető (Magyarország területeket követelt, Románia a lakosságcserében látta a megoldást), augusztus 24-én mindkét fél mozgósítani kezdte fegyveres erőit. Mivel Németország mindkét államot magához akarta láncolni, az első bécsi döntéshez hasonló, német–olasz belátásra bízott megoldást javasolt. Románia és Magyarország külügyminisztereit Bécsbe rendelték, és 1940. augusztus 30-án, a Belvedere-palotában kihírdették a Ribbentrop és Ciano külügyminiszterek által kidolgozott, második bécsi döntés néven ismert határozatot. A döntés értelmében Észak-Erdélyt (több mint 43 000 négyzetkilométernyi területet) Magyarországhoz csatolták. A visszacsatolt területen mintegy 2,5 millió ember élt, köztük hozzávetőleg 160 ezer zsidó.¹

A visszacsatolás egyik eredményeképpen az észak-erdélyi zsidóság annak a történelmi és társadalmi kontextusnak vált áldozatává, amelyben élt: „a románok nehezteltek rájuk, mert

¹ Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Minerva Művelődési Egyesület, Kolozsvár, 2001, 39. (A továbbiakban: Tibori Szabó, 2001)

a magyar kultúrához kötődtek, és mert a magyar revízióval és irredentizmussal nem szálltak szembe. A magyarok, főleg a szélsőjobboldaliak, »renegátoknak« bélyegezték őket, mondván, hogy a baloldal kiszolgálói”.² Mindezek ellenére, az észak-erdélyi zsidóság sokat várt a magyar fennhatóságtól, tele volt illúziókkal, amelyek azonban nemsokára szertefoszlottak.

A második bécsi döntést követő időszakban a Magyarországon hatályos zsidóellenes intézkedéseket Erdélyre is elkezdtek kiterjeszteni. A zsidó újságokat, a nem felekezeti jellegű társaságokat, szervezeteket betiltották. A kereskedelemben és az oktatásban is különböző megszorító intézkedéseket vezettek be: a köztisztviselők számottevő részét elbocsátották, a zsidó diákokat kizárták az állami oktatási rendszerből.³ Braham szerint „a numerus clausus oly mértékig hajtották túl, hogy a legtöbb visszacsatolt vármegyében gyakorlatilag a numerus nullus érvényesült”.⁴

A magyar katonai hatóságok 1940 őszén átvizsgáltak több székelyföldi határvidéki települést, és számos ott született és nevelkedett zsidót „kétes állampolgárságúnak” minősítettek. Az ún. hontalan zsidókat összegyűjtötték és meghurcolták, majd 1940 decemberében a Máramaros vármegyei Kőrösmezőnél (ma Yasina, Ukrajnában) átdobták a magyar–szovjet határon, Galíciába. Tibori Szabó Zoltán megállapítása szerint, „akik nem fagytak meg a nagy hóban, azokat a vadállatok tépték szét, vagy pedig galíciai szovjet lágerekbe kerültek. Alig néhányan éltek túl a háborút”. Az érintettek érdekében Slachta Margit, a magyarországi Szociális Testvérek Társasága nevű katolikus nővérek rendjének előjárója lépett közbe a magyar hatóságoknál, sajnos kevés sikerrel.⁵

A „hontalan” zsidók összegyűjtése 1941-ben is folytatódott, s ekkor már Észak-Erdély és az anyaország csaknem valamennyi vármegyéjére kiterjedt.

1. 2. A kamenyec-podolszkiji vérengzés

A harmadik zsidótörvény hatályossá válását követően az antiszemitizmus Magyarországon látványosan erősödött. A zsidókat tették felelőssé a bolsevizmus miatt, de az ország minden gazdasági gondját is nekik tulajdonították. A szélsőjobboldal Magyarországtól azt követelte,

² Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, I-II. kötet. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1997, 167. (A továbbiakban: Braham, 1997)

³ Randolph L. Braham, Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az észak-erdélyi holokaust földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó, Budapest – Koinónia, Kolozsvár, 2008, 15. (A továbbiakban: Braham–Tibori Szabó, 2008)

⁴ Braham, 1997, 168.

⁵ Tibori Szabó Zoltán, 2007, 20.; a székelyföldi deportálások részleteiért lásd még: Majsai Tamás: *The Deportation of Jews from Csíkszereda and Margit Slachta's Intervention on Their Behalf*, in Randolph L. Braham: *Studies on the Holocaust in Hungary*. Boulder, New York, 1990, 113–163.

hogy a zsidókérdést a német minta alapján intézze, s ez nem más, mint a kitelepítés.⁶ Újabb rendeletek, megszorítások, zsidóellenes intézkedések követték egymást, mindezek ellenére azonban a magyarországi zsidók abban bíztak, hogy velük nem fog megtörténni mindaz, ami a környező országok zsidó lakosságával.

Az 1941. évi 192. számú rendelet értelmében a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH)⁷ vezetőjének, Siménfalvy Sándornak a kezdeményezésére az ún. hontalan vagy kétes állampolgárságú személyeket Kőrösmezőre történő áttelepítés céljából összegyűjtötték. Ezek többnyire korábban Magyarországra menekült lengyel, szlovák, orosz, német és osztrák⁸ zsidók voltak, akik az igazoló irataik hiányossága miatt nem tudták bizonyítani magyar állampolgárságukat, de akadtak köztük szép számmal olyanok is, akik Magyarország területén születtek. „A deportáltak a rendelet értelmében mindössze 30 pengőt, háromnapos élelmet és személyi használatra szolgáló holmijukat vihették magukkal.”⁹ Az összegyűjtött mintegy 16-18 ezer magyarországi zsidót marhavagonokban szállították a határ mellett elterülő Kőrösmezőre, ott átadták őket a katonai hatóságoknak, és egyszerűen átdobták őket Galíciába. A határon túl a zsidókat Kolomea környékén gyűjtötték össze, ahonnan később 300-400 fős csoportokban, gyalog indították őket Kamenyec-Podolszkij irányába. 1941. augusztus 27-28-án Kamenyec-Podolszkij közelében német SS-alakulatok, ukrán milíciák segédletével, 23 600 zsidót végeztek ki. Az áldozatokat tömegsírokba lőtték.¹⁰

A kamenyec-podolszkiji vérengzés figyelmeztette a zsidóságot arra, hogy ami lehetetlennek tűnt, bekövetkezett. Ennek ellenére a magyarországi és az észak-erdélyi zsidók abban az illúzióban éltek tovább, hogy ami történt, az véletlen volt, és nem ismétlődhet meg.

1. 3. Az észak-erdélyi zsidóság gettózása

1. 3. 1. A Kállay-kormány

Az 1941-es tömeggyilkosságok,¹¹ valamint Bárdossynak azon lépése, hogy ellenezte Horthy fiának kormányzó-helyettesé történő megválasztását, a kormányfő 1942. március 7-i

⁶ Randolph L. Braham: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, I-II. kötet, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1997, 196. (A továbbiakban: Braham, 1997)

⁷ Magyarországon élő külföldi állampolgárok fölött joghatósággal rendelkező szerv; lásd Braham, 1997, 198.

⁸ Tibori Szabó Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar-román határon 1940–1944 között*. Minerva Művelődési Egyesület, Kolozsvár, 2001, 40. (A továbbiakban: Tibori Szabó, 2001)

⁹ Braham, 1997, 201.

¹⁰ Israel Gutman (szerk.): *Encyclopedia of the Holocaust*, I-II. kötet. Macmillan, New York, 1995, 780–781.

¹¹ 1941 augusztusában 16-18 ezer „idegen”, „hontalan” zsidót telepítettek ki a magyar hatóságok Galíciába. Ezeket a személyeket 1941. augusztus 27-28-án a német SS-különítmények (Einsatzgruppen) és segédek, ukrán

lemondását eredményezte. Horthy március 9-én miniszterelnöknek Kállay Miklóst nevezte ki.¹² Kállaynak az volt a politikája, hogy a zsidókat fokozatosan kell eltávolítani az ország társadalmi, kulturális és gazdasági életéből. Bár miniszterelnöksége alatt a zsidókat nem érte tömeges fizikai erőszak, Kállay számos zsidóellenes törvényt hozott, eltúrta az antiszemita propagandát, és engedélyezte több tízezer zsidó munkaszolgálatos Ukrajnába történő hurcolását.¹³

A németek egész sor zsidóellenes intézkedésre szólították fel a magyar miniszterelnököt, céljuk az ún. végső megoldás alkalmazása volt az országhatáron belül és a külföldön élő zsidók esetében egyaránt. Ezeknek a felszólításoknak Kállay nem engedelmeskedett, nem akarta a zsidókérdést a náci minta alapján megoldani. A németek azonban egyre sürgették a konkrét lépéseket, Kállay pedig kibúvókat keresett, s nem váltotta be a németek hozzá fűzött reményeit.

1. 3. 2. A Sztójay-kormány

1944. március 19-én a németek megszállták Magyarországot, és Horthy Miklós kormányzót új kormány kinevezésére kényszerítették. Kállaynak a török követségre kellett menekülnie, a március 22-én megalakult bábkormány élére pedig Sztójay Döme korábbi berlini nagykövet került.¹⁴ Az új kormányban a legszélsőségesebb pártok (Nyilaskeresztes Párt, Imrédy-párt) képviselői is jelentős számban helyet kaptak. A kormány összetétele a következő volt: a miniszterelnök és külügyminiszter Sztójay Döme lett, a kabinet tagjai pedig a következők: „Rátz Jenő miniszterelnök-helyettes, Jaross Andor belügyminiszter, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter, Csatay Lajos honvédelmi miniszter, Kunder Antal kereskedelem- és közlekedésügyi miniszter, Antal István igazságügy-miniszter, valamint vallás- és közoktatásügyi miniszter, Szász Lajos iparügyi miniszter és Jurcsek Béla földművelésügyi miniszter.”¹⁵

Az új, köztudottan nácibarát miniszterelnök, kevéssel kormányra kerülését követően elkezdte a zsidókérdés „végleges megoldásának” az előkészítését. Egész sor zsidóellenes rendelkezést vezetett be, amelyeknek az elkülönítés, a megjelölés, a gettósítás, végül pedig a deportálás volt a célja. A zsidókat 10x10 centiméteres kanárisárga Dávid-csillag viselésére

milicista alakulatok Kamenyec-Podolszkij határában meggyilkolták, tömegsírokba lőtték. A tömegmészárlás részleteiért lásd: Braham, Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, I. kötet, Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997, 197–206.

¹² Tibori Szabó, 2001, 40.

¹³ Braham, 1997, 228.

¹⁴ Tibori Szabó, 2001, 43.

¹⁵ Braham, 1997, 410.

kötelezték, kizárták őket a szakszervezetekből, elbocsátották őket a közintézményekből, megtiltották számukra az utazást, a zsidó vagyonokat pedig zárolták.¹⁶

1. 3. 3. A gettózás előkészítése és végrehajtása

A Baky László államtitkár vezette német–magyar értekezleten, április 4-én kidolgozták az összegyűjtés, a gettózás és a deportálás konkrét tervét és részleteit, amelynek jogi alapját az Endre László államtitkár által előkészített 6163/1944. számú belügyminisztériumi titkos rendelet képezte.¹⁷ Baky László április 7-én aláírta a rendeletet, amelynek végrehajtásáról április 26-án döntöttek. A rendelet részletesen leírta a gettósítás menetét. A gettózási programot Ferenczy László csendőr-alezredes irányította. A belügyminiszter rendeletben utasította a közigazgatási szerveket és a zsidó intézményeket a zsidó lakosok névjegyzékének elkészítésére. Április 21-én a közellátási minisztérium hasonló rendeletet adott ki, azzal az ürüggyel, hogy újakra cserélik a cukor- és szappanjegyeket.¹⁸

A csendőrségi és a rendőrségi szervek a hitközségi vezetők által elkészített névjegyzékek alapján összegyűjtötték a zsidókat. A gettósítás Észak-Erdélyben 1944. május 3-án hajnalban kezdődött. A zsidókkal közölték, hogy fejenként ötven kilogrammnyi élelmet, ruhát, ágyneműt vihetnek magukkal.

A falvak zsidóságát előbb a zsinagógákban, közösségi épületekben gyűjtötték össze, onnan szállították őket a bevagonírozási központokba. A bevagonírozási költségek a zsidókat terhelték. A városokban élő zsidók abban bíztak, hogy a gettósítás csak a vidékiekre vonatkozik, a magyar zsidó vezetők pedig hittek Adolf Eichmann ígéreteinek, amelyek szerint a zsidók ellen nem hoznak majd drasztikus intézkedéseket.¹⁹

Az ország területét hat zónára osztották: Kárpátalja és Északkelet-Magyarország (I. zóna), Észak-Erdély (II. zóna), Észak-Magyarország Kassától a Harmadik Birodalom határáig (III. zóna), Magyarországnak a Dunától keletre fekvő déli részei (IV. zóna), a Dunától nyugatra fekvő délnyugati rész (V. zóna), valamint Budapest és környéke (VI. zóna).²⁰ A második zónát képező Észak-Erdély területén Nagyváradon, Kolozsváron, Szamosújváron, Désen, Szilágysomlyón, Szatmárnémetiben, Nagybányán, Besztercén, Szászrégenben, Marosvásárhelyen és Sepsiszentgyörgyön hoztak létre gettókat, amelyek rendszerint

¹⁶ Tibori Szabó Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokauszt után*. Koinónia, Kolozsvár, 2007, 22. (A továbbiakban: Tibori Szabó, 2007)

¹⁷ Randolph L. Braham, Tibori Szabó Zoltán (szerk.): *Az észak-erdélyi holokauszt földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó, Budapest – Koinónia, Kolozsvár, 2008, 22. (A továbbiakban: Braham–Tibori Szabó, 2008)

¹⁸ Braham, 1997, 553–554.

¹⁹ Braham, 1997, 561–563.

²⁰ Uo., 557–558.

téglagyárakban vagy zsidók által lakott, elkülönített városrészekben, egyes esetekben pedig erdőkben, farmokon vagy másutt kaptak helyet. A gettósítás az említett területen mintegy tíz napot vett igénybe.²¹

Észak-Erdélyben a gettósítás Paksy-Kiss Tibor csendőrezredes irányítása alatt zökkenőmentesen zajlott. A zsidók rezignáltan vonultak be a gettókba, sokan abban a tévhitben, hogy a dunántúli Kenyérmezőre²² telepítik őket, ahol a háború végéig mezőgazdasági munkát kell végezniük. A városi gettókban embertelen körülmények uralkodtak: kevés, vagy egyáltalán nem volt élelem és ivóvíz, a tisztálkodási lehetőségek elégtelenek voltak. Ennél is hátrányosabb helyzetben voltak azonban azok a zsidók, akiket téglagyárakban vagy erdőkben, a szabad ég alatt kialakított gettókba szállítottak. Még nehezebbé tette a gettókba tömörített zsidók életét a kegyetlen bánásmód, amelyben a gettókat őrző csendőrök és rendőrök részesítették őket. Ún. pénzverdét működtettek, ahol a zsidókat különböző brutális kínzásoknak vetették alá, azzal a céllal, hogy kifaggassák őket elrejtett értéktárgyaik felől.²³ Mindezek ellenére, a gettók zsidósága nem lázadt, nem próbált megszökni, egyszerűen várta, hogy sorsa eldőljön. Ehhez az is hozzájárult, hogy a zsidó vezetők nyugtatták és a hatóságokkal szembeni engedelmességre bíztatták őket.²⁴

A gettózás befejeztével a magyarországi hatóságok a deportálások megszervezésével kezdtek foglalkozni, s alig néhány nap elteltével az észak-erdélyi zsidó közösségeket elkezdték felszámolni.

2. Vizsgált sajtóorgánumok

2. 1. Magyar Nép

A *Magyar Nép* című néplap 1921. november 25. és 1944. szeptember 9. között jelenik meg, a kolozsvári Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. támogatásával.²⁵ A lap megjelenéséről az első világháború utáni időkben az erdélyi könyv- és lapkiadás területén jelentős szerepet betöltő Minerva Rt. igazgatótanácsa már 1921 júniusában döntött, s

²¹ Tibori Szabó, 2007, 22.

²² Nem létező helység, amelynek legendáját maguk a hatóságok terjesztették el.

²³ Braham–Tibori Szabó, 2008, 31.

²⁴ Tibori Szabó, 2001, 63.

²⁵ Dávid Gyula (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, III. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1994, 436–439. (A továbbiakban: RMIL – 3)

tervezetének elkészítésével Gyallay Domokos kolozsvári unitárius kollégiumi tanárt bízta meg,²⁶ aki 1943 szeptemberéig a lap főszerkesztője. A felelős szerkesztő 1924 szeptemberéig Naláczy István, őt 1927 júniusáig Petres Kálmán követi. A felelős szerkesztői feladatkört 1928 júniusától 1941-ig Szász Ferenc, 1941 januárjától Dávid Iván, majd júliustól Nemes István veszi át. A néplap felelős kiadója Tóth Kálmán.²⁷

A *Magyar Nép* politikai, gazdasági, szépirodalmi képes hetilapként határozza meg magát, és elsősorban a falusi, vidéki magyar lakosság számára nyújt gazdasági, kulturális és politikai tájékoztatást. Az első szám vezércikkében a lap megfogalmazza programját, miszerint „kicsiny lapunk a romániai magyarok egységének, összetartásának ígéhirdetője kíván lenni. A legtávolabb levőt és a legkisebbet is bele akarjuk kapcsolni kétféle magyar testvéri közösségbe. Munkára akarjuk serkenteni a lankadt karokat, hitet akarunk önteni a csüggedt szívekbe, világosságot akarunk gyújtani a tétován járók számára.”²⁸

A néplap az 1920-as években nagy hangsúlyt fektet az ipari helyzet, a piaci viszonyok bemutatására, megmagyarázza az új törvényeket, mezőgazdasági és szövetkezeti téren pedig körültekintő, részletes, oktató jellegű cikkeket közöl. A kisgazdákat korszerű gazdálkodási módszerekre, míg a gazdaasszonyokat baromfitenyésztésre, konyhakertészetre tanítja. Emellett valamennyi kulturális eseményről értesít. A lap állandó munkatársai között szerepel Csúry Bálint, Boros György, György Lajos, Kristóf György, Vásárhelyi János, Bitay Árpád, Tavaszy Sándor, Rass Károly, Trefán Leonárd, Kiss Ernő, Grandpierre Emil, Kádár József, Gyulai Farkas, Járosi Andor, Vári Albert, Gál Kelemen, Rajka László és Kántor Lajos.

Az 1920-as évek közepére kialakul a hetilap állandó rovatbeosztása: Külföld, Belpolitika, Hírek, Könyvek, Művelődési mozgalmak, Mezőgazdaság, Mulattató, Kérdések. A két világháború között a *Magyar Nép* a legnépszerűbb hetilappá válik, 17-18 000 példányban jelenik meg. A második világháború éveiben a néplap folyamatosan tájékoztat a háború eseményeiről, a cikkek nagy része aláírás nélkül jelenik meg.

Politikai téren a lap az 1930-as években az Országos Magyar Párt (OMP), az 1940-es években pedig az Erdélyi Párt nézeteit teszi magáévá, azokat népszerűsíti és magyarázza.²⁹

²⁶ Osvát Kálmán (szerk.): *Erdélyi Lexikon*. Oradea–Nagyvárad, Szabadsajtó Könyv- és Lapkiadó rt., Satu-Mare (Szatmár), 1928; újrakiadása: Kuti Márta (szerk.), Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002, 234–235.

²⁷ RMIL – 3, 436–439.

²⁸ *Magyar Nép*, 1. évf., 1. sz., 1921. november 25., 1.

²⁹ RMIL – 3, 436–439.

2. 2. *Ellenzék*

A politikai, közgazdasági és társadalmi napilap 1880 és 1944 között jelenik meg Kolozsváron. Alapítója és felelős szerkesztője, majd 1895-től főszerkesztője Bartha Miklós politikus, publicista. A lap alcíme 1919-től „Független politikai napilap”, majd 1923-tól „Magyar politikai napilap”-ra módosul. Főszerkesztői: Dobó Ferenc, Grois László, Sulyok István, Somodi András, Szentimrei Jenő, Végh József, Zathureczky Gyula valamint Szász Béla.

Az 1920-as években a napilap a polgári liberalizmus politikai irányvonalát követi, 1925-ben egy ideig az OMP nézeteivel ért egyet, később Bánffy Miklós liberálisabb csoportjának orgánumává válik, majd – a második bécsi döntést követően – az Erdélyi Párt politikáját képviseli, erős jobboldali álláspontoknak adva teret.

Az *Ellenzék* fontos szerepet játszik az erdélyi irodalmi élet alakításában, szervezésében. Irodalmi mellékletét 1923-tól Kuncz Aladár szerkeszti, aki 1925-től Áprily Lajost is meghívja társszerkesztőnek. A lap irodalmi téren a *Nyugatot* követi, de néhány baloldali író és költő írásait is közli, s az 1920-as évektől nagy hangsúlyt fektet a román irodalomra: Eminescu, Caragiale, Sadoveanu, Rebreanu, Blaga stb. műveiből tesz közzé fordításokat. Az *Erdélyi Helikon* 1928-as színre lépésével az *Ellenzék* irodalmi melléklete megszűnik, s bár a lap továbbra is közöl irodalmi írásokat, a rovat csak az 1930-as évek végén indul újra, *Vasárnapi szó* címmel, Tamási Áron szerkesztésében. Az *Ellenzék* utolsó éveiben, Zathureczky Gyula főszerkesztő idején a lap irodalmi színvonala csökken, előbb a radikális, később a liberális szellemiségű írókat rekesztik ki, faji szempontokat kezdenek alkalmazni.

Az *Ellenzék* 1944 őszén, Kolozsvár szovjet megszállásának napjaiban szűnik meg,³⁰ utolsó lapszáma október 10-én lát napvilágot.³¹

2. 3. *Keleti Újság*

A *Keleti Újság* című kolozsvári napilapot a Lapkiadó Részvénytársaság indította 1918 decemberében. Felelős szerkesztői Szentmiklósi József, majd Zágoni István, szellemi irányítója 1920 és 1924 között Paál Árpád, főszerkesztője (1922 második felében) Ignotus (Veigelsberg Hugó). Belső munkatársai: Ámon Ottó, Hajdu István, Szentimrei Jenő, Kádár

³⁰ Balogh Edgár (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, I. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981, 447–450.

³¹ Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996, 74–75. (A továbbiakban: Kuszálík 1996)

Imre, Ligeti Ernő, Kőmíves Lajos, Mikes Imre, Murányi Győző, Székely Béla, Dienes László, Ormos Ede, Darvas Simon, Kacsó Sándor, Nyíró József.

Az első években a napilap polgári radikális irányvonalat követ, ellenben szociáldemokrata és kommunista szerzők írásait is közli. A realista és aktivista szemléletet próbálja érvényre juttatni, eközben pedig a román–magyar közeledés elősegítését tűzi ki célul, közéleti vonatkozású cikkeinek nagy része is ebben a témában íródik. A lap szépirodalmi rovatára többnyire a rövid prózai írások jellemzőek, 1925-től azonban folytatásos regények is megjelennek benne. Ennek ellenére, az 1920-as évek második felétől a lapnak az irodalmi életben betöltött szerepe nagymértékben csökken. Az irodalmi szerkesztő ebben az időszakban Dsida Jenő, majd Finta Zoltán.

1924-ben a *Keleti Újság* munkatársai közül távozik Paál Árpád, Nyíró József, Zágoni István, Kacsó Sándor és Gergely Jenő. Néhány évvel később Weiss Sándor, a Lapkiadó Részvénytársaság főrészvényese eladja a lapot az Országos Magyar Pártnak, így 1927. augusztus 17-től a *Keleti Újság* a párt lapjaként jelenik meg. A főszerkesztő 1939-ig Szász Endre, majd Nyíró József végzi a felelős szerkesztői teendőket, a lap igazgatói tisztségét pedig Somodi András, majd Jenei László tölti be. A második bécsi döntés után a lap folyamatosan jobbra tolódik, hasábjai, akárcsak a többi kolozsvári napilapé, a faji eszméknek adnak egyre növekvő teret.

1944. június 15-én a lap címét *Keleti Magyar Újságra* változtatják, abból kifolyólag, hogy egyesült a szintén kolozsvári kiadású *Magyar Újsággal*. Ezen a címen azonban rövid ideig jelenik meg, Jeney László szerkesztésében és kiadásában, mert 1944 októberében megszűnik; utolsó lapszáma október 10-én hagyja el a Minerva nyomdáját.³²

2. 4. Magyar Újság

A *Magyar Újság* 1933. december 12. és 1944. június 14. között Kolozsváron megjelenő napilap. Szerkesztői Olajos Domokos (később főszerkesztő is), majd Karádi Nagy Lajos, 1938-tól pedig Somodi András a felelős igazgató, a segédszerkesztő Koós Kovács István.³³ A lap felelős kiadója Jeney László, belső munkatársak: Szász Béla, Terescsényi Gyula. A

³² Balogh Edgár (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, II. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1991, 677–680. (A továbbiakban: RMIL – 2); lásd még: Kuszálík 1996, 112.

³³ RMIL – 3, 448.

*Magyar Újság*ot előbb a Lapkiadó Rt., majd 1942. április 5-től a Minerva Irodalmi és Nyomdai Műintézet Rt. adja ki.³⁴

A lap többnyire híreket közöl, emellett különböző irodalmi szemelvényeket is megjelentet.

1944. június 15-én a *Magyar Újság*ot összevonják a *Keleti Újsággal*, s októberig *Keleti Magyar Újság* címmel jelenik meg.³⁵

A lapokban előforduló helyesírási vagy fogalmazási hibákat és elírásokat, helyenként pedig értelmezésre, pontosításra szoruló kifejezéseket, megfogalmazásokat a szóban forgó szó vagy szövegrészlet után szögletes zárójelben magyarázzuk meg. Mivel az említett időszakban (1940–1944) a kolozsvári Minerva nyomdából kikerült sajtótermékek szövegéből a hosszú í, ú és ű betűk következetesen hiányoznak, ezeket a megfelelő idézetekben javítva adjuk meg.

3. A vizsgált sajtóorgánumok zsidó vonatkozású írásai

3. 1. A zsidókérdés „végleges megoldása”

Az újságok 1940–1944 között számos olyan hírt közöltek, amelyben zsidók Magyarországról történő meneküléséről, szökéséről számoltak be, de még több beszélt kitelepítésről, kiutasításról, eltávolításról, hiszen a hatóságok ebben látták a zsidókérdés megoldását.

A *Magyar Nép* 1940 folyamán két hírt közöl zsidók meneküléséről, kivándorlásáról. Az egyik cikk szerint az utóbbi években 50 ezer zsidó menekült Palesztinába.³⁶ Egy másik cikk arról számol be, hogy 160 máramarosi zsidó beutazási engedélyt kapott, és kivándorol Argentínába, több zsidó földműves pedig Kanadába készül.³⁷ 1941. március 1-jén a lap tájékoztat arról, hogy Romániából Palesztinába kivándorló ötszáz zsidó érkezett Várnába. A zsidók kényelmetlen körülmények között utaznak, a hajó százötven férőhelyes, szakértők szerint viharban könnyen elsüllyedhet.³⁸

³⁴ Kuszálík 1996, 125.

³⁵ RMIL – 2, 677–680.

³⁶ Zsidók és arabok arányszáma. *Magyar Nép*, 20. évf., 4. sz., 1940. január 27., 53.

³⁷ Zsidók elvándorlása. *Magyar Nép*, 20. évf., 4. sz., 1940. január 27., 53.

³⁸ Várnába érkezett ötszáz romániai zsidó kivándorló. *Magyar Nép*, 21. évf., 9. sz., 1941. március 1., 134.

Zsidók Romániából történő kiutasításáról a *Magyar Nép* hasábjain először 1940. október 19-én olvashatunk. A cikk szerint a minisztertanács elhatározta, hogy az utóbbi öt évben szabálytalanul állampolgársághoz jutott zsidókat Romániából kiutasítja.³⁹

1941 áprilisában a néplap szerint „Németország egyik vezető férfja [férfinja] a zsidókérdéssel foglalkozva kijelentette, hogy a zsidókérdés Németország számára csak úgy nyer megoldást, ha a birodalom területéről az összes zsidókat kitelepítik, Európa számára viszont csak úgy, ha a zsidóság elhagyja Európát”.⁴⁰ Júniusban a komáromi törvényhatóságon szót emeltek a zsidók „beözönlése” ellen. A városba beszivárgott túl sok „nemkívánatos elem” miatt az önkormányzat életbe lépteti az idegenek nyilvántartását.⁴¹

A „zsidótlanítás” fogalomba beletartozik a zsidók munkatáborba történő szállítása. Erről ad hírt a *Keleti Újság*. A cikk szerint a pozsonyi rendőrség a razziák során számos zsidót „előállított”, azok azonban nem tudták igazolni, hogy miből élnek. Ezeket a zsidókat munkaszolgálatra osztják be. Egyelőre 4000 zsidót érint a rendelkezés, számuk azonban egyre nő. 693 bolsevista ügynököt is elfogtak, ezek nagy része is zsidó.⁴²

3. 1. 1. A „hontalan” zsidókat Galíciába telepítik

A *Keleti Újság* beszámol a máramarosi zsidók kitelepítéséről.⁴³ Ajtay Gábor máramarosi alispán felszólította a megyében élő zsidókat, hogy telepedjenek vissza a honvéd csapatok által felszabadított Galíciába. A Galíciába visszatelepülőkhöz nyolc napon belül jelentkezniük kell a máramarosszigeti polgármesternél, községekben az előjáróságoknál. Az átköltözést központilag szervezik meg, állítja az újság.⁴⁴

A *Magyar Nép* említést tesz Weismann Chain cionista világszervezeti elnök beszédéről, amelyben elmondja, hogy „az angol és amerikai pénzvillág (értse zsidótőke) azzal a feltétellel támogatja Angliát a tengelyhatalmak elleni harcában, hogy Palesztinát és Libanont teljesen átengedik a zsidóknak nemzeti települési hely gyanánt”. Az amerikai elnök támogatja a zsidók követeléseit. A szerző kifejti a véleményét az említettekkel kapcsolatban:

³⁹ Zsidókat utasítanak ki Romániából. *Magyar Nép*, 20. évf., 42. sz., 1940. október 19., 597.

⁴⁰ A zsidóknak távoznuk [távoznuk] kell Európából. *Magyar Nép*, 21. évf., 14. sz., 1941. április 5., 213.

⁴¹ Sok a zsidó Komáromban. *Magyar Nép*, 21. évf., 26. sz., 1941. június 28., 413.

⁴² Négyezernél több zsidót, köztük sok bolsevista ügynököt, szállítottak munkatáborokba Szlovákiában. *Keleti Újság*, 24. évf., 152. sz., 1941. július 6., 5.

⁴³ 1941 augusztusában 16-18 ezer „idegen”, „hontalan” zsidót telepítettek ki a magyar hatóságok Galíciába. Ezeket a személyeket 1941. augusztus 27-28-án a német SS-különítmények (Einsatzgruppen) és segédek, ukrán milicista alakulatok Kamenyec-Podolszkij határában meggyilkolták, tömegsírokba lőtték. A tömegmészárlás részleteiért lásd: Braham, Randolph. L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, I. kötet. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1997, 197–206.

⁴⁴ Visszatelepítik Galíciába Máramarosmegye [Máramaros megye] 55 ezer főnyi zsidóságát. *Keleti Újság*, 24. évf., 161. sz., 1941. július 17., 6.

„mind jobban közeledik az idő, amikor Európa zsidói egy csokorba kerülnek. Akkor majd bosszankodni fognak, hogy nini, Németország megcsinálta velük ingyen és bérmentve, amiért ők Angliának és Amerikának oly súlyos pénzeket fizettek...”⁴⁵ 1941 augusztusában a lap a kispesti zsidók kiutasításáról cikkezik. Az írás szerint a rendőrség Kispesten összeszedte a közelmúltban Galíciából beszivárgott és letelepedett zsidókat. A gazdasági életben tevékenykedő zsidók iparendélyét a város közigazgatási ügyosztálya idegen honosságukra hivatkozva bevonta, és a rendőrséget a zsidók kiutasítására szólította fel. A rendőrök mintegy kilencven galíciai zsidót gyűjtöttek össze.⁴⁶

Zsidók kitoloncolásáról ad hírt a *Magyar Újság* is. A Külföldiek Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) felülvizsgálta azoknak a Magyarországon tartózkodó külföldi állampolgároknak az ügyét, „akik bármilyen címen káros tevékenységet fejtenek ki az ország életére” – írja a napilap. Eddig tizenkétezer ilyen személyt azonosítottak. Azokat a zsidókat, akik illegálisan kerültek az országba, „a legrövidebb időn belül, toloncúton teszik át a határon.” A rendezetlen állampolgárságú személyeket szintén eltávolítják.⁴⁷ A *Magyar Újság*, de a *Keleti Újság* is tájékoztat az aradi zsidók munkatáborba történő szállításáról. A lapok szerint Aradon a 18-50 év közötti zsidó férfiaknak jelentkezniük kellett a zsidó iskolában. Az ország különböző területeire viszik őket, ahol „felhasználják őket a folyamatban levő közmunkánál”. A kitért zsidóknak a rendőrségen kell jelentkezniük bizonyító okmányaikkal.⁴⁸

A *Magyar Nép* augusztus 9-én újabb kiutasításokról tájékoztat. A hatóságok kiutasítottak harminc zsidót, akiknek „illetőségük rendezetlen volt, továbbá megélhetőségük nincsen biztosítva.” Tizenhármat Nagykárolyból, tizenhetet az ország területéről utasítottak ki. Az országból kiutasítottak közül két családot Kőrösmezőre toloncoltak, ahonnan visszatérhetnek hazájukba, Galíciába.⁴⁹

A rendőrség „tisztogató ellenőrzéseket” végez a budapesti kávéházakban – írja a *Magyar Újság*. A „Newyork-kávéházban” 49 zsidót találtak, akik közül többen megpróbáltak elmenekülni. A zsidók között rendezetlen állampolgárságúak is voltak, köztük Beregi Lóránd, aki ellen már folyamatban volt egy eljárás valutacsempészség miatt, és Angelusz Ernő, foglalkozás nélküli zsidó, aki már hatszor volt büntetve, jelenleg is rendőri felügyelet alatt áll. A rendőrség a budapesti szanatóriumokat és a vidéki fürdőhelyeket is átkutatja, „a lengyel és

⁴⁵ *Magyar Nép*, 21. évf., 29. sz., 1941. július 19., 459.

⁴⁶ Galíciai zsidók kiutasítása. *Magyar Nép*, 21. évf., 31. sz., 1941. augusztus 2., 491.

⁴⁷ Tizenkétezer orosz és lengyel zsidót távolítottak el toloncúton az országból. *Keleti Újság*, 9. évf., 177. sz., 1941. augusztus 4., 3.

⁴⁸ Munkatáborba vitték Aradról a 18-50 éves zsidó férfiakat. *Keleti Újság*, 24. évf., 180. sz., 1941. augusztus 8., 2.

⁴⁹ Galíciai zsidók kiutasítása. *Magyar Nép*, 21. évf., 32. sz., 1941. augusztus 9., 508.

oroszl származású zsidókat mind összefogdossák”.⁵⁰ A *Keleti Újság* hozzáteszi, a Majestic szállóban húsz rendezetlen állampolgárságú zsidót igazoltattak, akiket aztán kitoloncolnak Galíciába.⁵¹ Augusztus 23-án a *Magyar Nép* is zsidó menekületekről tájékoztat. A cikk szerint a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság idegenellenőrző razziákat végez Budapesten és az ország más területein. A rendezetlen állampolgárságú zsidók menekülnak, nyaralóhelyeken, szállodákban, kórházakban próbálnak elbújni. A Zsidó Kórházban is razziát rendeztek, mivel a kiutasítás előtt álló zsidók nagy része oda menekült. A rendőrök, nem hallgatva a kórházi orvosokra, rendőrorvost vittek magukkal, aki megállapította, hogy kit lehet elszállítani.⁵² A lap 1941 őszén a pozsonyi és a németországi zsidók helyzetéről is beszámol. Rendelet alapján minden zsidót kitelepítenek Pozsonyból. A kijelölt községekbe történő átköltözésnek az év végéig meg kell történnie. Arra számítanak, hogy a rendelkezéssel a szlovák fővárosban élő 14 ezer zsidó felét sikerül eltávolítani. Azokat a zsidókat, akik a városban maradhatnak, erről külön értesítik.⁵³ Ezzel szemben Németországban különleges intézkedéseket vezettek be a zsidókkal szemben. Német illetékesek állítása szerint hadigazdálkodási intézkedésekről van szó. A zsidókat, akiknek el kell hagyniuk lakóhelyüket, nem gyűjtőtáborokba vagy fogházakba szállítják, hanem hasznos munkát végeztetnek velük.⁵⁴

3. 1. 2. További kitelepítések, kiutasítások

1942. május 2-án a *Magyar Nép* három cikket közöl Kállay miniszterelnök programbeszédével kapcsolatban. Az első cikk szerint Kállay miniszterelnök beszédében többek között a zsidók kitelepítését is tárgyalta. Az eleinte szegény házaló zsidó kereskedő a magyar földön meggazdagodott, fényűzően él, de a magyarsággal nehéz időben nem tanúsított együttérzést, inkább „az idegenhez húzott, hisz abból haszna volt”. A miniszterelnök szerint 800 ezer zsidót kell kitelepíteni. „Nem a fajtája miatt gyűlölik a zsidót, nem vallása, hite miatt, az antiszemitizmus oka a zsidó erkölcstelenség” – mondta a miniszterelnök. A cikk zsidó bűnökként sorolja fel a rémhírterjesztést, a rombolást, az árdrágítást, valamint az áruhalmozást. Magyar ember csak akkor vetemedik ilyen cselekedetre, ha zsidó a felbujtója. A zsidók nem tartják szégyennek a börtönt, jó üzlet esetében megéri, aztán lehet kezdeni

⁵⁰ Felkutatják a szanatóriumokban bujkáló galíciánereket. Kétes megélhetésű zsidók kártyacsatáit leplezték le Budapesten. *Magyar Újság*, 9. évf., 184. sz., 1941. augusztus 12., 6.

⁵¹ Kártyaszobákba és luxus-szállókba menekülnak az ellenőrzés elől a rendezetlen állampolgárságú zsidók. A rendőrség kiterjeszti a tisztogatási munkát a vidéki fürdőhelyekre is – Galíciába toloncolják a kétes elemeket. *Keleti Újság*, 24. évf., 183. sz., 1941. augusztus 12., 4.

⁵² Hová bújnak a zsidók a razziák elől? *Magyar Nép*, 21. évf., 34. sz., 1941. augusztus 23., 539.

⁵³ A zsidók kitelepítése Pozsonyból. *Magyar Nép*, 21. évf., 42. sz., 1941. október 18., 666.

⁵⁴ A zsidókkal hasznos munkát végeztetnek Németországban. *Magyar Nép*, 21. évf., 44. sz., 1941. november 1., 697.

előlről. Kállay miniszterelnök akasztással fenyegeti az árdrágítókat, az élelmiszer-hamisítókat, a rémhírterjesztőket.⁵⁵ Egy másik írás becsületesnek nevezi a miniszterelnök beszédét, amelyben kifejti, hogy a zsidókérdés Magyarországon csak kitelepítés útján oldható meg. A zsidóknak a visszatérés utáni új magyar élettel szemben tanúsított magatartása arra enged következtetni, hogy azok nem tudnának beilleszkedni „ennek az új európai magyar életnek a stílusába és szellemébe. (...) A zsidóság, sajnos, nem adhat mást, mint ami lényege, ez pedig lényegesen különbözik attól, amit tőle várnunk lehetne.”⁵⁶ A harmadik cikk is Kállayt idézi, aki kijelentette: „nincs más megoldás, mint a 800.000 főnyi zsidóság kitelepítése”.⁵⁷

Zsidó keresztlevél-hamisító társaságot leplezett le a rendőrség Piliscsabán, főhadiszállásukat az egyik zsinagógában rendezték be – számol be a *Magyar Nép*. A hatóságok leleplezték az okmányhamisító zsidókat, akik hamis élelmiszerjegyeket és vásárlási könyveket is árusítottak. A rendőrség megállapítása szerint a hamisítók nagy része Szlovákiából szökött át Magyarországra. „A kitoloncolást azonnal megkezdték. Különböző csoportokban nagyszámú zsidót adtak át a külföldiek ellenőrző országos központi bizottságnak, mely százas csoportokban toloncolta ki a leleplezett zsidókat.”⁵⁸ Szintén ebben a lapszámban megjelenik az egyik képviselőnek a képviselőház ülésén tett nyilatkozata, amelyben elmondta: „az egész nemzet helyesli a zsidók fokozott igénybevételét a honvédelmi munkaszolgálat keretében. Kérem a honvédelmi minisztert, hogy a legmesszebbmenően éljen [ezzel az eszközzel] a zsidósággal szemben, hogy amíg katonáink a harctéren véreznak, a zsidók itthon ne gazdagodhassanak.”⁵⁹

1943 januárjában a *Magyar Nép* Svájcra ír, ahol 18 ezer svájci és 12 ezer menekült zsidó él. Nagy részük munkatáborokba került, ahol útépitést, valamint mezőgazdasági munkát végeztetnek velük.⁶⁰ Ezt követően a lap a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet megalakulásáról számol be, amelynek feladata a zsidókérdéssel foglalkozó „tudományos munka” megszervezése, valamint a társadalom felvilágosítása.⁶¹ Vitéz Endre László, Pest vármegye alispánja a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet létrejöttével kapcsolatban azt nyilatkozta: szükségessé vált egy olyan szerv létrehozása, amely „a honi zsidókérdéssel kapcsolatos minden kérdéssel foglalkozik”. Elmondása szerint az elsődleges cél a magyar faji

⁵⁵ *Magyar Nép*, 22. évf., 18. sz., 1942. május 2., 278.

⁵⁶ *Uo.*

⁵⁷ *Uo.*, 274.

⁵⁸ *Magyar Nép*, 22. évf., 27. sz., 1942. július 4., 423.

⁵⁹ *Uo.*

⁶⁰ Hány zsidó él Svájcban? *Magyar Nép*, 23. évf., 2. sz., 1943. január 9., 24.

⁶¹ A zsidókérdést-kutató magyar intézet január 1-én megkezdte működését. *Magyar Nép*, 23. évf., 3. sz., 1943. január 16., 40.

öntudat ápolása, a magyar fajra vonatkozó ismeretek terjesztése, valamint „a magyarországi zsidókérdésre és annak megoldására vonatkozó adatok rendszeres összegyűjtése és tudományos feldolgozása, továbbá a magyar közvéleménynek úgy a magyar, mint az általános zsidókérdéssel történő megismertetése”. Az alispán kifejtette, az intézet politikamentesen, „szigorúan a nemzetvédelmi gondolat eszményeit szolgálva” fejt majd ki tevékenységét. Az intézet munkájába „tudományos körök” is bekapcsolódhatnak. „A faji szempontból káros” zsidóság „kikapcsolása” az ország életéből nagy feladat, amelyre alaposan fel kell készülnie a magyarságnak. „Sajnos, még mindig olyan sokan vannak, akik a magyarországi zsidókérdésnek nem ébrednek tudatára...” – tette hozzá Endre.⁶²

Franciaországból is kiutasították a zsidókat – írja a *Magyar Nép*. Franciaországban is „a legelvetemedettebb áruzsorát üzték a zsidók”, felháborítva ezáltal az egész francia társadalmat, a kormány azonban véget vetett üzérkedéseiknek, kiutasítva őket az országból. „Több déli városban, az ott különösen nagy számban élő zsidóság kiutasítása után valóban megkönnyebbültek az emberek.” A francia lakosságot felháborítja a zsidók arcátlansága. A francia kormány nagy szolgálatot tett a népnek a „kellemetlenné vált” zsidók kiutasításával. „Ezen nem változtat sem a nemzetközi zsidó sajtó jajveszékelése, sem a zsidó–angol–amerikai propaganda handabandázása.” A zsidóknak az európai közéletből történő „kikapcsolása” az európai népek számára létszükségletté vált. „A zsidókérdés csak akkor lesz megoldottnak tekinthető, ha Németországban és az egész európai kontinensen nem lesz többé zsidó” – idézi a lap az egyik német birodalmi vezető kijelentését. „A zsidókérdésnek ily módon történő megoldása egyben emberies cselekedet is, mert ezáltal újra egészségesekké válnak kontinensünk népei.”⁶³ Hasonló a helyzet Erdélyben. Az Erdélyi Párt nagybányai gyűlésén a pártelnök kijelentette: „»a zsidókérdést lényegében kell megoldani«. Lényegében és gyökerében”, ami a magyar társadalom zsidótalanítását jelenti. A párt elnöke ugyanakkor megjegyzi, hogy ennek végrehajtását nem az embertelenség, hanem a magyarság érdeke kell hogy irányítsa. Kifejtí, a zsidóknak nem lehet okuk panaszra, hiszen mindenük megvan: üzleteik, árujuk, lakásaik, „s ha nincsenek is az élen, a mögöttes vonalakon mindenütt megtalálhatók. (...) Embertelenségről szó se legyen, ez nem is magyar lelkiség, de legalább annyi erélyre mégis csak szükség van, hogy a zsidókérdés fennti [fenti] megoldásának legalább a küszöbére lépjünk” – fejezte be beszédét az Erdélyi Párt elnöke.⁶⁴

⁶² *Magyar Nép*, 23. évf., 4. sz., 1943. január 23., 55.

⁶³ *Magyar Nép*, 23. évf., 10. sz., 1943. március 6., 151.

⁶⁴ *Magyar Nép*, 23. évf., 22. sz., 1943. május 29., 341; az Erdélyi Párt elnöke gróf Teleki Béla volt, bár nevét a cikk nem említi.

3. 1. 3. A „végleges megoldás”

A *Magyar Újság*, a *Keleti Újság* és az *Ellenzék* 1944. április 1-jén vitéz Endre László államtitkárnak az *Esti Újság*ban közölt nyilatkozatát ismerteti. Az államtitkár elmondta, a kormány eltökélt szándéka a zsidókérdés mielőbbi végleges megoldása. „A magyarság nem egy-két esztendeje, hanem évtizedek óta, úgyszólván a saját kárán érezte, hogy milyen végzetes veszélyt jelent az egyre nagyobb arányokban elhatalmasodó zsidó befolyás.” A „végső és kielégítő” eredményt csak gyökeres megoldással lehet elérni. „A zsidóság a magyar faj szempontjából sem erkölcsileg, sem szellemileg, sem fizikailag nem kívánatos elem” – hangsúlyozta az államtitkár, majd hozzátette: „keresni kell azt a megoldást, amely a zsidóságot teljes egészében kikapcsolja és kiküszöböli a magyarság életéből”. Utalt továbbá a zsidók „ártó magatartására, megvesztegetéseire, befolyásolására, lázítására. (...) Az ország szellemi és fizikai zsidótlanítása elsősorban a magyarság érdeke. Éppen ezért ezt mindenképpen végre is fogjuk hajtani.”⁶⁵ A *Magyar Nép* április 15-én két cikket közöl az új kormány zsidóellenes politikájáról. Az egyik írás kifejti: „könnyörtelen szigorúsággal kezdték meg a városokban és falvakban meghúzódó ellenség, a zsidóság és a szociáldemokrácia, valamint más demokrata körök felszámolását”. Ezek voltak azok, akik rémhíreket terjesztettek, „ellenálltak a nemzet örök parancsainak”, de a Sztójay-kormány megalakulásával „megkezdődött a tisztogatás és sok botrányfészket kifüstölték már a magyar élet megrontóinak”.⁶⁶ A másik, A nagy átalakulás című cikk arról tájékoztat, hogy a magyarság teljes mértékben egyetért a kormány zsidóellenes intézkedéseivel, hiszen „csak tűrte, de tulajdonképpen soha nem szeretete őszintén a zsidóságot”. A zsidókérdés rendezésétől „faji érdekeink, a magyar vér és a magyar közélet tisztasága vagy fertőzöttsége függött. (...) Nem egyéneket akar eltüntetni a nemzeti kormány, nem egy-két zsidót akar megfosztani a magyar közéletben viselt irányító szerepétől, hanem magát a teljes és egész zsidóságot, a maga szellemével, amely mindenkit igyekezett a befolyása alá vonni és mindent igyekezett megkaparintani, ha abból zsidó céljai számára hasznót csikarhatott ki.”⁶⁷ A kormányintézkedések szükségesek voltak – fogalmaz a szerző, Dávid Iván.

A napilapok hírt adnak a zsidók önkormányzati és érdekképviselési szervezetének, a Magyarországi Zsidók Szövetségének a megalakulásáról, amelyet a kormány az 1520/1944. M. E. számú rendelettel a zsidókérdés „céltudatos rendezése” érdekében hozott létre. A jogszabály értelmében minden sárga csillagot viselni köteles zsidó a szövetség tagja. A

⁶⁵ Vitéz Endre László államtitkár: A eddigi rendeletek csak megnyitják a zsidókérdés végleges rendezésére irányuló intézkedések sorát. *Keleti Újság*, 27. évf., 74. sz., 1944. április 1., 1.

⁶⁶ Ez a mi harcunk. *Magyar Nép*, 24. évf., 16. sz., 1944. április 15., 249.

⁶⁷ d. i. [Dávid Iván]: A nagy átalakulás. *Magyar Nép*, 24. évf., 16. sz., 1944. április 15., 250.

szövetség feladata a zsidóság érdekeinek képviselete, szociális, oktatási, kulturális szükségleteinek kielégítése. A szervezet a belügyminiszter által jóváhagyott alapszabályok szerint működik. A belügyminiszter által felosztatott egyesületek vagyonát a szövetség kezeli. Szükség esetén a belügyminiszter felfüggesztheti a szövetség önkormányzatát, és miniszteri biztost küld ki ügyintézés végett.⁶⁸

Május 5-én a *Magyar Újság* és a *Keleti Újság* Mi legyen a jövőben a zsidókkal? Kivándoroltassuk vagy kicseréltessük a magyarországi zsidókat? címmel az *Esti Újság* cikkét teszi közzé. A szerző felidézi, hogy 1938-ban már felvetődött a gondolat, hogy a Magyarországon élő zsidókat „ki kellene cserélni” a külföldön élő magyarokkal, mégpedig úgy, hogy a magyarok külföldön hagyják a vagyonukat, a zsidók pedig Magyarországon. Ez a terv azonban a második világháború miatt megghiúsult. A kérdéssel ma is foglalkozni kellene, „talán mégis lehetne módot találni arra, hogy a magyarországi zsidóságot, vagy annak jelentős részét kivándoroltassuk”. Vagyonjogi kérdések nem merülnek fel a kivándoroltatás kapcsán, hiszen Magyarország zár alá vette a zsidó vagyonokat, „tehát a zsidóság csak azt adja vissza a nemzetalkotó magyar rétegeknek, amelyet egy bűnös korszak könnyelműen, lelkiismeretlenség és a keresztény rétegek teljes mellőzésével és visszaszorításával évtizedeken keresztül összeharácsolt”. A magyarságnak és a zsidóságnak egyaránt érdeke, hogy a kérdéssel foglalkozzon, és arra megoldást találjon.⁶⁹

Az *Ellenzék* tudósít a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet megnyitó ünnepélyéről, amelynek keretében mondott beszédében Endre László kifejtette: „Nem lehet tovább tűrni a zsidóság arcvonal mögötti bomlasztó tevékenységét. Ez a tevékenység tervszerűen törekszik a nemzet teljesítőképességének a gyengítésére, ellenálló erejének aláásására.” Említést tett továbbá a zsidókérdés megoldására tett intézkedésekről, azok eredményeiről. Dr. Bosnyák Zoltán, az intézet igazgatója ismertette annak hivatását. A zsidók azt, hogy állampolgárként tekintettek rájuk, egyeduralomra való törekvésre használták ki. Beszélt továbbá a zsidóság gazdasági és szellemi életben tett térhódításáról, majd leszögezte, az intézet önálló tudományos szervezetként fog működni. Dr. Ballensiefen, a német zsidókérdés-kutató intézet képviselője a világzsidóság haditerveiről mondott beszédet. Elmondta: az új Európa győzelme érdekében „a zsidóságot el kell hárítani az útból”.⁷⁰

⁶⁸ Megalakult a zsidók önkormányzati és érdekképviseleti szerve, a Magyarországi Zsidók Szövetsége. A szövetség tagja minden sárgacsillagos. *Magyar Újság*, 12. évf., 90. sz., 1944. április 22., 2.

⁶⁹ Mi legyen a jövőben a zsidókkal? Kivándoroltassuk vagy kicseréltessük a magyarországi zsidókat? *Magyar Újság*, 12. évf., 101. sz., 1944. május 5., 3.

⁷⁰ Ünnepélyes keretek között nyílt meg a Zsidókérdést Kutató Magyar Intézet. *Ellenzék*, 65. évf., 109. sz., 1944. május 15., 4.

A *Magyar Nép* egyik 1944. májusi cikkében kifejti, nem lehet egyéneket védeni, hiszen a teljes zsidóság bűnös. Az országot nem egy-két zsidótól, hanem a zsidóságtól kellett megszabadítani. A zsidó lakások leltározásakor minden zsidó otthonban felhalmozott értéktárgyakat, valamint olyan írásokat találtak, amelyek az „ellenséggel való cimborálást igazolják”. A magyarság nem védheti az egyes zsidó személyeket, hiszen az azt eredményezné, hogy az összes zsidó elfoglalná eredeti funkcióját, visszakerülne régi állásába. A magyar kormány nem gyűlölettel, hanem kellő szigorúsággal oldotta meg a zsidókérdést, ez szükséges volt, mivel a magyar nemzet élete és jövője forgott kockán.⁷¹

Az *Ellenzék* Miért volt szükség a zsidóellenes törvényekre? című írásában vitéz Endre László államtitkárnak a *Völkischer Beobachter*nek adott nyilatkozatát idézi, amelyben elmondja: a kormány zsidóellenes intézkedéseire azért van szükség, mert „bebizonyosodott, hogy a zsidók csempésznek, szabotálnak és a bolsevisták kezére játszanak. (...) A zsidók elkülönítésére irányuló szigorú kormányrendeleteket az önvédelem érdekében hozták” – tette hozzá az államtitkár, majd elmondta, hogy a zsidóellenes intézkedések nem okoznak gazdasági nehézségeket, hiszen a zsidók által eddig betöltött funkciókban a magyarok is helytállnak.⁷²

Július 22-én a *Magyar Nép* Baky László államtitkár kolozsvári beszédéről tudósít. Az államtitkár kifejtette, a magyar népnek nem a múltba kell néznie, mert onnan csak szomorú tapasztalatokat meríthet, hanem „elszánt tekintettel kell a jövőt néznünk, mert ma kizárólag a magyar fajtában rejlő értékek azok, amelyekkel biztosítani tudjuk fennmaradásunkat”. Az államtitkár szerint „áldozat nélkül nincs győzelem. És meg kell dolgozni a győzelemért.” Két lehetőség van: elbukni a vörös bolsevizmusban, vagy megmaradni az öntudatos nemzeti életben – fogalmazott Baky László. Rátérve a zsidókérdésre, az államtitkár elmondta: a kormány elsődleges célja az országnak a zsidóktól való megszabadítása volt. Magyarországon minden kisebbség „megélhet, ha nem tör a magyar nép egyetemes érdekei ellen”, „azonban a magyar nép életérdeke megkívánja, hogy minden olyan törekvést, amely a magyar életérdekek ellen irányul, a legkeményebben elfojtsunk, mert különben nem vagyunk öntudatos nép”. Beszéde befejező részében az államtitkár az öntudat fontosságát

⁷¹ d. i. [Dávid Iván], *Magyar Nép*, 24. évf., 21. sz., 1944. május 20., 330.

⁷² Miért volt szükség a zsidóellenes törvényekre Magyarországon? Vitéz Endre László államtitkár nyilatkozata a *Völkischer Beobachter*ben. *Ellenzék*, 65. évf., 121. sz., 1944. május 31., 3.

hangsúlyozta: a magyar népbe bele kell nevelni a faji öntudatot, hogy megteremtődjön a „magyar egység”.⁷³

3. 2. Az összegyűjtés és a gettózás

A *Magyar Nép* 1944 előtt két hírt közöl a zsidók elkülönítéséről, 1941-ben annyit említ, hogy a román kormány újabb zsidó koncentrációs tábort létesített Odessza mellett, Ocsakovban,⁷⁴ egyik 1942-es hírben pedig a vichy-i franciaországi gettósítási tervről számol be.

Az *Ellenzék* már 1941 júliusában arról tájékoztat, hogy a román kormány rendeletben utasította a prefektusokat, hogy „amennyiben nemzeti szempontból szükségesnek látszik”, a megye területén élő zsidókat szállítsák a megyeszékhelyeken létrehozott gyűjtőtáborokba. Brassó kivételével az erdélyi megyék alprefektusai az utasítást azonnal végrehajtották. A zsidókat csendőrök szedték össze, korra és nemre való tekintet nélkül, és a megyeszékhelyekre szállították őket. A hatóságok néhány óra alatt teljesítették a rendelkezést.⁷⁵

Kispesten megállapították, hogy számos galíciai zsidó él a városban, akik illegális kereskedelemmel foglalkoznak. A kispesti rendőrkapitányság éjjeli razziát rendezett, amelyen mintegy száz galíciai zsidót fogtak el, akik, mivel „nemkívánatos elemek”, gyűjtőtáborokba kerülnek.⁷⁶ 1941. augusztus 26-án a napilapok a besszarábiai zsidók gettósításáról írnak. A gettóba zárt zsidók csak abban az esetben hagyhatják el a tábor területét, ha közmunkára mennek.⁷⁷

A *Magyar Nép* a vichy-i franciaországi helyzetről számol be, ahol kilátásba helyezték a zsidó gettók felállítására vonatkozó rendelkezések kiadását. A gettókat külföldi mintára rendezik majd be, biztosítva ezáltal a zsidók számára, hogy együtt zavartalanul folytassák sajátos életüket. „A gettók felállításánál legfontosabb szempont a francia nép teljes elkülönítése a zsidóságtól.”⁷⁸ A francia gettóknak saját iskolái és kórházai lesznek. A francia nép érdekében a tervezett gettókat remélhetőleg a közeljövőben létrehozzák – írja a néplap.

⁷³ Áldozat nélkül nincs győzelem, a győzelemért meg kell dolgozni — mondotta BAKY LÁSZLÓ belügyi államtitkár Kolozsváron. *Magyar Nép*, 24. évf., 30. sz., 1944. július 22., 477.

⁷⁴ Újabb zsidó koncentrációs tábor Odessza mellett. *Magyar Nép*, 22. évf., 42. sz., 1942. október 17., 665.

⁷⁵ Gyűjtőtáborba szállították a romániai zsidókat. *Ellenzék*, 62. évf., 154. sz., 1941. július 8., 4.

⁷⁶ Kispesten éjszakai razzián összefogták és gyűjtőtáborba vitték a galíciai zsidókat. *Ellenzék*, 62. évf., 166. sz., 1941. július 22., 8.

⁷⁷ Ghetókba internálták a besszarábiai zsidókat. *Ellenzék*, 62. évf., 194. sz., 1941. augusztus 26., 7.

⁷⁸ *Magyar Nép*, 22. évf., 33. sz., 1942. augusztus 15., 519.

1944 áprilisában a *Keleti Újság* a hivatalos lapban megjelent rendeletet ismerteti, amely szerint tízezernél nagyobb lélekszámú településeken a törvényhatóság első tisztviselője elrendelheti, hogy a zsidók csak bizonyos városrészekben, kijelölt utcákban lakhatnak. A rendelet megszegését hat hónapig terjedő szabadságvesztéssel büntetik.⁷⁹

Az *Ellenzék* az *Esti Újság*ból inspirálódva arról tudósít, hogy a hatóságok elsőként a hadműveleti területhez közel eső országrészen hajtották végre a zsidótlanítást. „A méreteiben példátlan rendezés gyorsan és tökéletesen bonyolódott le. Ungvár, Munkács, Beregszász, Máramarossziget és Huszt környékén a városok és falvak zsidósága már kivonult a lakosság köréből”. Az utóbbi időben hírek terjedtek arról, hogy a zsidókat a nagyobb városokból is kitelepítik. „Ezt a suttogást nem tartjuk tényekkel megalapozottnak, mert a zsidóságnak elsősorban ott kell lennie, ahol a gyilkos terroristák bombáikat kioldják a magyar föld, élet és vagyon kipusztítására.”⁸⁰ Az említett kitelepítésekről a *Keleti Újság* részletesen tájékoztat. A beszámoló szerint Ungváron „körzetek szerint öt percig tartott az egész művelet. (...) A tábor régebbi lakói már beletörődtek sorsukba. Unalmukban serényen dolgoznak. (...) Az újonnan érkezők 1-2 napig lógatják a fejüket és idegeskednek, lassan azután ezek is megnyugszanak.”⁸¹ A hatóságok megállapították, hogy számos magyar segített a zsidóknak elrejtetni a bejelentésre kötelezett vagyontárgyait, többen pedig zsidókat bújtattak. Az összeszámoláskor „a legtöbb helyen kétszer annyi zsidót találtak, mint amennyit a magyar hivatalos kimutatás a legutóbbi népszámláláskor írt”.

Az Ungvár melletti zsidó táborba hozzávetőleg tízezer zsidót szállítottak – írja a *Keleti Újság*. Mindhárom napilap közzéteszi a hírt miszerint Kassán véget ért a zsidók zárt területre történő kilakoltatása. A rendőrség rendeletet adott ki, miszerint a téglagyári táboron kívül zsidó nem tartózkodhat a városban. Kivételt képeznek azok, akik ideiglenesen lakásukban tartózkodhatnak. Minden más zsidónak jelentkeznie kell a téglagyári átvevőbizottságnál. Azokat a zsidókat, akiket ezt közvetően a városban találnak, letartóztatják és internálják, ugyanígy járnak el mindazok esetében is, akik zsidó személyt vagy vagyont rejtegetnek.⁸² A *Magyar Újság* május 4-én újabb cikket közöl a kassai zsidók gettósításáról. Eszerint a városban egy hétig tartott a zsidók kényszerlakhelyre történő költöztetése. A költöző zsidók „lábukat lógatták a kocsi széléről és világfájdalmas arccal bámultak a világba” – idézi a *Magyar Újság* a *Függetlenséget*. A zsidó lakásokba meglepetésszerűen mentek be a hatóság

⁷⁹ Megjelent a rendelet a zsidók lakásának igénybeviteléről. *Keleti Újság*, 27. évf., 95. sz., 1944. április 28., 3.

⁸⁰ Légitámadásoktól veszélyeztetett területekre költöztetik a zsidókat. *Ellenzék*, 65. évf., 95. sz., 1944. április 28., 2.

⁸¹ Ungvár, Munkács, Beregszász, Huszt és Máramarossziget területéről kitelepítették a zsidókat. Mindenütt kétannyi zsidó volt, mint amennyiről a hatóságok tudtak. *Keleti Újság*, 27. évf., 95. sz., 1944. április 28., 3.

⁸² Kilakoltatták és gettóban helyezték el a kassai zsidókat. *Ellenzék*, 65. évf., 95. sz., 1944. április 28., 3.

emberei, és közölték, azonnal indulniuk kell, napi használatra való ruhát, ágyneműt, értéktárgyaik közül pedig a jegygyűrűjüket vihetik magukkal. „A kassai zsidóság ezzel hosszú körforgás után visszaérkezett oda, ahonnan elindult: a gettóba.” A gettóban minden családnak kijelölt tartózkodási helye van. A zsidók számára a kassai gettó megvalósította azt, „mely után mindig olyan kitartóan áhítoztak: a tökéletes demokráciát”, együtt vannak szegények, gazdagok. A zsidók összegyűjtése Kassán sem ment simán, hiszen „a zsidó nem is lenne zsidó, ha nem akarná kijátszani a rendeleteket”, próbálták megvesztegetni a rendőröket. Ezek közül néhányat internáltak, hasonlóan jártak el azokkal szemben is, akik szökni próbáltak. Kassa területén falragaszok hirdették, hogy április 27-e után zsidó nem tartózkodhat a városban. „Szükség volt erre a gyökeres megoldásra – mint ahogy sok más felvidéki és erdélyi városban is szükség volt erre –, mert a zsidók aránytalanul nagy száma kétségessé tette volna a rend és a fegyelem további fenntartását, amely pedig a háború győzelmes befejezése érdekében létérdekünk. (...) Kassa most fellélegezhet.”⁸³

Április 28-án az *Ellenzék* a gettórendelet megjelenéséről tudósít. A rendelet értelmében tízezernél nagyobb lélekszámú községekben és városokban a törvényhatóság első tisztviselője rendelkezhet afelől, hogy zsidók csak a város kijelölt részeiben, utcáiban, esetleg kijelölt házakban lakhatnak. A tömörítés végrehajtása érdekében, a kijelölt területen lakó nemzsidókat átköltözésre lehet kötelezni. A rendelet a sárga csillag viselésére kötelezett zsidókra vonatkozik. A rendelkezések megszegését a törvény hat hónapig terjedő elzárással bünteti.⁸⁴

Az *Ellenzék* és a *Magyar Újság* május 4-én a belügyminiszter rendeletéről ad hírt, miszerint Kolozsváron kényszerlakhelyet jelölnek ki a zsidók számára. A zsidó lakosságnak a kényszerlakhelyre történő átköltöztetése megkezdődött. A zsidók „podgyászaikat [poggyászaikat] és élelmiszereiket a kirendelt gépi és fogatolt járművekre rakják, maguk az emberek zárt sorokban, gyalog menetelnek a tábor felé. Kivételt képeznek a betegek, aggok és kis gyermekes anyák.”⁸⁵ A kolozsvári Zsidó Tanács értesítette a zsidó lakosságot, hogy felkészüljenek az átköltözésre. A rendelet szerint azoknak a zsidóknak kell kényszerlakhelyre költözniük, akik kötelesek viselni a megkülönböztető jelzést. A jogszabály 16 750 kolozsvári zsidót érint, akik fejenként ötven kilogrammos csomagot és 14 napi élelmet vihetnek magukkal. A szállítás tehergépkocsikon történik. Az üresen maradt lakásokat lepecsételik,

⁸³ Csütörtök este óta zsidó nem tartózkodhat Kassa város területén. *Magyar Újság*, 12. évf., 100. sz., 1944. május 4., 3.

⁸⁴ Megjelent a zsidó ghetto-rendelet [gettórendelet]. *Ellenzék*, 65. évf., 95. sz., 1944. április 28., 6.

⁸⁵ Megkezdtek 17 ezer kolozsvári zsidó eltávolítását a város területéről. *Magyar Újság*, 12. évf., 100. sz., 1944. május 4., 1.

nagy részükbe munkáscsaládokat költöztetnek.⁸⁶ Az írisz-telepi téglagyári gettóba a gettósítás első napján mintegy 2200 zsidó lakost telepítettek át – tájékoztat az *Ellenzék*. A hatóságok számításai szerint ebben az ütemben a zsidóknak a kényszerlakhelyre történő szállítása 8-10 napot vesz igénybe. A közigazgatási hatóság intézkedett, hogy a téglagyárban összegyűjtött zsidókat a közeli népkonyháról lássák el élelemmel. Így tehát mindenkinek csak 2-3 napi ennivalót kell magával vinnie.⁸⁷

Nagyvárad polgármestere falragaszokon közölte, hogy a zsidókat zárt területen helyezik el, amelyet az ortodox zsinagóga környékén hoznak létre – adja hírül a *Magyar Újság* és az *Ellenzék*. A gettót két méter magas palánkkal övezik, a város felé néző ablakokat pedig bedeszkázzák. A gettóból 9 és 10 óra között mehet ki az az öttagú bizottság, amelyet a polgármester jelölt ki a gettóban lakó 30 ezer zsidó ügyeinek rendezésére. Az átköltöztetést előreláthatólag négy nap alatt befejezik.⁸⁸ Az *Ellenzék* május 5-én arról tudósít, hogy számos váradai zsidó Romániába akart szökni a gettósítás elől. „A rendőrség úgy a margittai, valamint a városból eltávozni akaró többi zsidókat őrizetbe vette és megindította ellenük az eljárást.” Később újabb zsidó menekülőket jelentettek, akiket a rendőrség őrizetbe vett.⁸⁹ A *Keleti Újság* szintén megemlíti, hogy a vámnál a rendőrség több Bihar megyei zsidót őrizetbe vett, akik a gettó hírére Romániába akartak menekülni, keresztény keresztlevelekkel próbálva igazolni magukat.⁹⁰ A kassai zsidók Szlovákiába próbáltak szökni – közli a *Magyar Újság*. „A zsidókérdésnek megalkuvás nélküli, százszázalékos megoldása természetesen nagy rémületet keltett a kánaáni jólétben élösködött zsidók körében, s amikor megjelent a zsidóknak zárt területre való beutalásáról intézkedő rendelet, valóságos pánik keletkezett közöttük.” Ennek eredményeképpen számos „külföldi államokból beszivárgó zsidó” vissza akart szökni. Kassa közelében több mint félszáz menekülni próbáló zsidót fogtak el és „tettek ártalmatlanná”. A rendőrség elrendelte a szökni próbáló zsidók internálását. Azok ellen is internálási eljárást indítanak, akik későn jelentkeztek a téglagyári tábor parancsnokságán. Ez ügyben eddig 16 zsidó internálását rendelték el – írja a lap.⁹¹

⁸⁶ Kolozsváron kényszerlakhelyet jelöltek ki a zsidók számára. A téglagyárban és környékén létesítik a kolozsvári gettót. *Ellenzék*, 65. évf., 99. sz., 1944. május 3., 6.

⁸⁷ 2200 kolozsvári zsidó lakost helyeztek el eddig a téglagyári kényszerlakhelyen. Népkonyháról élelmezik a zsidó lakosságot. *Ellenzék*, 65. évf., 100. sz., 1944. május 4., 6.

⁸⁸ A nagyváradai ghetót kétméteres palánkkal vették körül. *Magyar Újság*, 12. évf., 100. sz., 1944. május 4., 1.

⁸⁹ Romániába akartak szökni a váradai zsidók. *Ellenzék*, 65. évf., 101. sz., 1944. május 5., 4.

⁹⁰ Több biharmegyei [Bihar megyei] zsidó Romániába akart átmenekülni. *Keleti Újság*, 27. évf., 101. sz., 1944. május 5., 8.

⁹¹ A Kassai zsidók Szlovákiába akarnak szökni. Félszáz kassai zsidót fogtak el a szlovák határon. *Magyar Újság*, 12. évf., 97. sz., 1944. május 2., 3.

Nemcsak Kolozsvárról, hanem a megye egész területéről az írisz-telepi téglagyárban létrehozott gettóba szállították a zsidókat – adja hírül a *Keleti Újság* és az *Ellenzék*. A város környékéről mintegy 2500 zsidót telepítettek a téglagyári táborba, ahova bevezették az ivóvizet és hozzáfogtak a konyhák építéséhez.⁹² Az *Ellenzék* ugyanebben a lapszámban még egy cikket közöl a kolozsvári gettósításról. Eszerint a kényszerlakhelyre történő költöztetés fegyelmезetten zajlik. Több kivételezési kérés is érkezett a helyi hatóságokhoz, ezek azonban közölték, hogy kivételezési joga csak a minisztertanácsnak van. A zsidók átköltöztetését követően üresen maradt lakásokba a közigazgatási hatóságok eddig 31 munkáscsaládot helyeztek el. Az átköltöztetés hamarosan befejeződik. A téglagyári zsidónegyed állandó vízszolgáltatását, az áramellátást és az élelmezést megoldották. A gettóba költöző zsidóknak a kétnapi élelem mellett ajánlatos szalmát, szegeket és kalapácsot magukkal vinniük.⁹³ A *Keleti Újság* május 5-én említést tesz arról, hogy megkezdődött a szászrégeni zsidók elkülönített helyre történő telepítése,⁹⁴ majd egy nappal később a kolozsvári áttelepítésről ad hírt. Eddig hozzávetőleg 6000 zsidót költöztettek a téglagyári táborba, „a kitelepítés mindenhol a legnagyobb rendben és fegyelemben történik”.⁹⁵ A kitelepítést a következő hét folyamán tervezik befejezni. A hírt a *Magyar Újság* is közli.

Nagybányán a hatóságok mintegy 24 óra alatt kitelepítették a város 3000 főnyi zsidóságát a Bernát gyártelepre. A betegeket és a kisgyermekes családokat a kórháznak berendezett zsinagógába vitték.⁹⁶ A lap május 13-án arról tudósít, hogy a kolozsvári rendőrhatalóság befejezte a zsidók kényszerlakhelyre történő költöztetését, amely „mindenütt a legnagyobb rendben és nyugalomban történt”. A hatóságok mindent elkövettek, hogy a téglagyárat „lakhatóvá tegyék”, az élelmiszerellátást is hamar megoldották. A gettóban már van ivóvíz és „megfelelő illemhelyiség”. A gettóban táborparancsnok vigyáz a rendre és a fegyelemre, az egészségvédelmi szolgálatot zsidó orvosok végzik.⁹⁷ Az *Ellenzék* szerint a téglagyári gettóban mintegy 12 ezer kolozsvári zsidó kapott helyet, de ide szállították a Kolozs vármegye területén levő falvak zsidó lakosságát is, összesen 2300 embert. A

⁹² Kolozs vármegyéből Kolozsvárra telepítik a zsidó lakosságot. *Keleti Újság*, 27. évf., 101. sz., 1944. május 5., 6.

⁹³ Harmincegy kolozsvári munkáscsaládot zsidó lakásokban helyeztek el. Az előre megállapított tervek szerint rendben történik a zsidó lakosság átköltöztetése a téglagyári kényszerlakhelyre. *Ellenzék*, 65. évf., 101. sz., 1944. május 5., 2.

⁹⁴ Szászrégenben is kitelepítik a zsidókat. *Keleti Újság*, 27. évf., 101. sz., 1944. május 5., 6.

⁹⁵ Eddig hatezerre tehető a táborba telepített kolozsvári zsidók száma. A helyi hatóságoknak semmiféle kivételezésre nincs lehetőségük. *Keleti Újság*, 27. évf., 102. sz., 1944. május 6., 5.

⁹⁶ Nagybányáról is kitelepítették a zsidókat. 24 óra alatt több mint 3000 zsidót szállítottak kényszerlakhelyre. *Magyar Újság*, 12. évf., 107. sz., 1944. május 12., 2.

⁹⁷ Befejeződött Kolozsváron a zsidóknak kényszerlakhelyre való kitelepítése. Megkezdődött a zsidó lakások leltározása. *Magyar Újság*, 12. évf., 108. sz., 1944. május 13., 4.

téglagyári tábor részére a hatóságok gondoskodtak ivóvízről, népkonyháról és a megfelelő egészségügyi szervezkedésről is.⁹⁸

A *Magyar Újság* tájékoztat arról, hogy Endre László államtitkár az *Új Magyarország* riporterének elmondta: „mi a nemzet életét védelmezzük a zsidó méreg eltávolításával, önvédelmi intézkedéseket foganatosítunk, de (...) mindig emberséges eszközökkel és azoknak az erkölcsi tényezőknek figyelembe tartásával, amelyek még ilyen intézkedésekkel is köteleznek egy művelt államot.”⁹⁹ Az államtitkár meglelégedéssel nyugtázta, hogy minden általa meglátogatott városban betartották a gettósításra vonatkozó rendeleteket. Elmondta: „A községekből is kifésüljük a zsidókat és olyan gócpontokba telepítjük őket, ahol amúgy is gettót kell létesíteni.” A zsidókat nem éri sérelem, hiszen „egymás között élhetnek, egy tömbben a gettó határai között, saját faji és népi törvényeik alapján” – fejtette ki az államtitkár, majd hozzátette, körútján azt tapasztalta, hogy a lakosság minden városban „őszinte örömmel”, meglelégedéssel fogadta a zsidótlanítást, segítik is a hatóságok munkáit e tekintetben. Az államtitkár kijelentette: a zsidók egyetlen városban sem ellenkeztek a hatóságokkal, akik a kitelepítést végezték.¹⁰⁰

A *Keleti Újság* és a *Magyar Újság* május 16-án arról ír, hogy a Szolnok-Doboka megyei zsidóság elkülönítése befejeződött. A szamosújvári zsidókat téglagyári gettóba költöztették, a désieket, mintegy 8000 személyt, a város melletti Bungur erdőben létrehozott gettóba. A városokban és falvakban „egyetlen zsidó sem maradt.” A táborot csendőrök és rendőrök őrzik. Beszterce 3-4000 főnyi zsidóságának az elkülönítése is befejeződött. Szolnok-Doboka területén összesen mintegy tízezer zsidó került gettóba.¹⁰¹

A Pest megyei zsidókról az *Ellenzék* május 16-án, a *Keleti Újság* május 17-én ír. Eszerint Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja rendeletet adott ki a zsidók lakhelyének kijelöléséről. A rendelet szerint községekben a zsidók meghatározott utcákban lakhatnak, táborokban azonban nem helyezhetők el. A zsidók magukkal vihetik vagyontárgyaikat. A megüresedett lakásokról és az azokban hagyott ingóságokról leltárt kell készíteni, a lakást pedig le kell pecsételni. A kényszerlakhelyre történő költöztetés május 22-én kell hogy kezdődjön, és nyolc nap alatt be kell fejeződnie. Az alispán felhívta a hatóságok figyelmét a rendelet teljesítésére, de felszólította őket arra, hogy tartózkodjanak minden durvaságtól. Az

⁹⁸ Tizennégyezer kolozsvári és környékbeli zsidót helyeztek el a téglagyári táborban. *Ellenzék*, 65. évf., 110. sz., 1944. május 16., 2.

⁹⁹ 34 városban volt szemleúton vitéz Endre László államtitkár. Gépfegyvereket és titkos rádióleadóállomásokat is találtak a zsidóknál. *Magyar Újság*, 12. évf., 108. sz., 1944. május 13., 5.

¹⁰⁰ Uo.

¹⁰¹ Befejezték a szolnokdobokai és besztercenaszódi zsidóság elkülönítését. Összesen 14 ezer zsidó került gettóba. *Keleti Újság*, 27. évf., 110. sz., 1944. május 16., 8.

ország minden részében elkezdődött a zsidók gettókba történő tömörítése.¹⁰² Az alispán kijelentette, a költöztetés során az „irányelv az legyen, hogy a zsidóság nem kerülhet jobb helyzetbe, mint az ellenség légi terrortámadásainak károsultjai”.¹⁰³ Ha a kijelölt helyeken nemzsidók is laknak, azokat fel kell szólítani, hogy költözzenek a város más részébe, a zsidókkal nem érintkezhetnek. Az üresen maradt lakások „jogos igénylők részére kiadhatók” – írja a *Keleti Újság*. Május 26-án az *Ellenzék* a Pest környéki gettózásról tudósít. A kispesti zsidók elkülönítése érdekében „zsidó háztömböket” hoztak létre, s a 3350 elkülönített zsidót 250 házban helyezték el. Pestszentlőrincen az állami lakótelepen helyezték el a 2000 főnyi zsidóságot. A költözés költségei a zsidókat terheli.¹⁰⁴

A *Magyar Újság* szerint több zsidót elfogtak Nagyváradon, akik egy szatmári „okirathamisító [okirat-hamisító] gyár” által kiállított hamis iratokkal próbáltak a gettó elől elmenekülni. A hatóságok eljárást indítottak ellenük, s a szatmári okirathamisító [okirat-hamisító] gyár ellen is „megtették a szükséges lépéseket”.¹⁰⁵

A *Keleti Újság* a kassai gettóról közöl hasonló cikket. A kassai zsidók „alig melegedtek meg a gettóban, máris azon törték fejüket, hogy lehetne kijátszani az új rendszer rendeleteit és hatóságainkat”, majd elhatározták, hogy hamis okmányokat fognak készíteni – írja a lap. A közbiztonsági szervek leleplezték a zsidók által „kieszelt raffinériákat [rafinériákat]”, felfedezték a hamis okmánygyárat, az okirathamisítással [okirat-hamisítással] foglalkozó zsidókat pedig őrizetbe vették, bünvádi eljárást indítottak ellenük. A letartóztatottak közül többen a Zsidótanács tagjai.¹⁰⁶

Május 20-án a *Magyar Nép* az erdélyi zsidók gettósításáról tájékoztat. A cikk szerint Erdélyben kijelölt területekre szállították a zsidókat. A magyar nép nem érez kárörömet, a zsidók elkülönítését ugyanis nem a gyűlölet tette szükségessé, „tisztán a magyar nemzeti érdek parancsolta már évszázadokkal ezelőtt, hogy megszabaduljunk a fojtogató zsidóktól”. Az utcák csendesebbek, a falvak nyugalmasak, a piaci árak tisztességes színvonalra csökkentek. „Kivetette magából őket a magyarság, hiszen ők voltak azok, akik sohasem vállalták a magyarságot. (...) Sírjon a zsidó után az, aki zsidópénzből élt, s azt vérdíjként kapta.”¹⁰⁷

¹⁰² Országsszerte kijelölték a zsidók lakhelyét. *Ellenzék*, 65. évf., 110. sz., 1944. május 16., 3.

¹⁰³ Pest vármegyében kijelölték a zsidók lakóhelyét. *Keleti Újság*, 27. évf. 111. sz., 1944. május 17., 3.

¹⁰⁴ Megkezdődött a pestkörnyéki zsidóság elkülönítése. *Ellenzék*, 65. évf., 118. sz., 1944. május 26., 2.

¹⁰⁵ Jó pénzért tömegesen szökteti a gettó elől menekülő zsidókat a szatmári hamisokmánygyártó maffia. *Magyar Újság*, 12. évf., 113. sz., 1944. május 20., 4.

¹⁰⁶ Hamis okmánygyárat rendeztek be a gettóba zárt kassai zsidók. *Keleti Újság*, 27. évf., 118. sz., 1944. május 26., 5.

¹⁰⁷ d. i. [Dávid Iván]: Heti jegyzetek. *Magyar Nép*, 24. évf., 21. sz., 1944. május 20., 330.

A néplap a budapesti gettósításról is említést tesz. A cikk röviden beszámol arról, hogy a belügyminiszter utasítására összeköltöztetik a zsidókat Budapesten. Erre a célra a város polgármestere rendeletben 2681 házat jelölt ki, amelyekben minden zsidó család egyetlen szobát kap. Az összeköltözést a rendelet szerint öt nap alatt kell végrehajtani.¹⁰⁸

4. A vizsgált sajtóanyag összehasonlító elemzése

4. 1. Az „idegen”, „hontalan” zsidók kiutasítása

Az „idegennek”, illetve „hontalannak” nevezett zsidóknak a Magyarországról történő kitelepítéséről a *Magyar Nép* és a *Keleti Újság* három, míg az *Ellenzék* és a *Magyar Újság* mindössze egy-egy cikket közöl.

Csak a *Keleti Újság* tesz említést 1941. július 17-én a Máramaros vármegyében élő galíciai zsidók kitelepítéséről. Az *Ellenzék* július 22-én mintegy száz kispesti „nemkívánatos elemnek” nevezett zsidó elfogásáról és gyűjtőtáborokba történő szállításáról közöl rövid cikket. Az eseményről a *Magyar Nép* augusztus 2-án tudósít, a cikk kilencven „idegen” zsidó összegyűjtéséről tesz említést.

A *Keleti Újság* orosz és lengyel zsidók kiutasításáról ad hírt augusztus 4-én, említést tesz továbbá az illegálisan Magyarországon tartózkodó, valamint a „rendezetlen állampolgárságú” zsidók kitoloncolásáról. Augusztus 9-én a *Magyar Nép* is „rendezetlen illetőségű” zsidók Nagykárolyból, valamint az ország területéről történő kiutasításáról számol be. A cikk szerint az országból kiutasítottak közül két családot Körösmezőre toloncoltak. A napilapok Körösmezőt nem említik.

A *Keleti Újság* és a *Magyar Újság* augusztus 12-én, a *Magyar Nép* 23-án tájékoztat a rendőrség budapesti idegenellenőrző razziai következtében összegyűjtött „rendezetlen állampolgárságú” zsidókról, akiket Galíciába toloncolnak. Az *Ellenzék* erről az eseményről elmulaszt beszámolni.

4. 2. Összegyűjtés és gettózás

A zsidók 1944-es gettózását megelőzően a *Magyar Nép* két hírt közöl gyűjtőtáborok felállításáról: 1941-ben újabb romániai gettóról, 1942-ben pedig a vichy-i franciaországi gettósítási tervről számol be.

¹⁰⁸ Budapesten 2681 házat jelöltek ki a zsidók számára. *Magyar Nép*, 24. évf., 26. sz., 1944. június 24., 423.

A zsidók összegyűjtésének folyamatáról a három napilap mindegyike egy-egy hírt közöl, a hetilap azonban az eseményről nem számol be.

Április 28-án az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* a gettórendelet megjelenéséről ad hírt, miszerint a tízezernél nagyobb lélekszámú községekben és városokban a zsidókat a település kijelölt részeibe, utcáiba kell költöztetni. A rendeletről sem a *Magyar Újság*, sem pedig a *Magyar Nép* nem tájékoztat.

Az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* ismerteti, hogy a gettósítást először a hadműveleti területekhez közel eső országrészekben (Ungvár, Munkács, Beregszász, Huszt) végzik, majd a napilapok (ezúttal a *Magyar Újság* is) külön beszámolnak a kassai és a kolozsvári zsidók gettózásáról. Kassa esetében az *Ellenzék* egy, míg a *Keleti Újság* és a *Magyar Újság* két-két hírt közöl, a kolozsvári eseményekről pedig az *Ellenzékben* öt, a *Keleti Újságban* két, a *Magyar Újságban* három írás jelenik meg.

A továbbiakban a nagyváradi gettósításról az *Ellenzék* és a *Magyar Újság*, a szászrégeniről a *Keleti Újság*, a nagybányairól a *Magyar Újság*, a Szolnok-Doboka megyeiről pedig a *Keleti Újság* és a *Magyar Újság* tájékoztat.

A *Magyar Nép* nem számol be külön-külön az észak-erdélyi városok zsidóságának az összegyűjtéséről és elkülönítéséről, mindössze egy hírt közöl, amelyben megemlíti, hogy Erdélyben kijelölt területekre szállították a zsidókat, majd kissé részletesebben az *Ellenzék* és a *Keleti Újság* által is említett budapesti gettózásról ír, és egy írásban az olaszországi gettósításról tesz említést.

A *Magyar Újság* két hírt közöl arról, hogy néhány zsidó csoport menekülni, szökni próbált a gettózás elől, ugyanezt a *Keleti Újság* és az *Ellenzék* egy-egy írásban teszi közzé, miközben a néplap az eseményt nem említi.

Következtetések

A négy Kolozsváron megjelenő sajtókiadvány (*Magyar Nép*, *Ellenzék*, *Keleti Újság*, *Magyar Újság*) vizsgálása során, amint azt a bevezetőben is megfogalmaztuk, azt próbáltuk kideríteni, feltérképezni, hogy a második világháború idején megjelenő magyar nyelvű lapok milyen mértékben tájékoztatták az észak-erdélyi magyar lakosságot a zsidókkal végbemenő intézkedésekről, atrocitásokról. A napilapok és a *Magyar Nép* hetilapnak a témában megjelenő cikkeit elemezve lehetőségünk nyílt összehasonlítani a polgári lakossághoz és ezzel szemben a vidéki emberekhez eljutó híreket, s ezáltal megválaszolhattuk a kérdést, hogy többet megtudhatott-e a napilapokból a városi, mint a néplapból a falusi olvasóközönség, esetleg félre volt-e tájékoztatva a vidéki lakosság a zsidókkal kapcsolatos eseményekről.

A napilapokban rendszeresen jelentek meg információk a zsidó lakosság helyzetéről, mind az *Ellenzék*, mind pedig a *Keleti Újság* és a *Magyar Újság*, többnyire a Magyar Távirati Iroda (MTI) híreit véve alapul, nap mint nap közölt híreket a témában. A rendszeres és részletes tájékoztatásból, amelyet a napilapok nyújtottak, megalapozottan következtethetünk arra, hogy az észak-erdélyi városokban élő magyar lakosság a második világháború ideje alatt a legteljesebb mértékben tájékoztatva volt a zsidókat érintő események felől, tudtak a különböző kormányintézkedésekről, a „végleges megoldásról”, valamint a gettózásról.

A *Magyar Nép*, amint arra a kutatás folyamán fény derült, szélsőséges nézeteket vallott, minden lehetőséget megragadva az antiszemitizmus szítására. Számos gúnyos hangvételű, gyűlölködő, a zsidókat elmarasztaló cikket közölt, az esetek többségében a szerző megjelölése nélkül. Az írások nagy része nem csak a puszta tények közlésére szorítkozott, hanem kommentálta, magyarázta is azokat, objektivitásról tehát nem beszélhetünk, azonban a bevezetőben megfogalmazott feltételezésünk, miszerint a hetilap nem tájékoztatta a vidéki lakosságot az észak-erdélyi zsidóságot érintő eseménysorozatról, vagy csak hiányosan juttatta el a falun élő olvasóközönséghez az említett információkat, nem igazolódott. A lap, a napilapokhoz hasonlóan rendszeresen és pontosan tájékoztattott a vizsgálódásunk időszakában végbement eseményekről, nem hallgatott el információkat, így indokoltan állíthatjuk, hogy a vidéki magyar lakosság tájékoztatása nem maradt le a városi lakosság polgári rétegeitől, ugyanolyan szinten ismerték a zsidóság helyzetét, tudtak a különböző rendeletekről és törvényekről, valamint a hatósági intézkedésekről.

Forrásjegyzék

I. Könyvészet

1. BALOGH Edgár (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, I. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1981.
2. BALOGH Edgár (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, II. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1991.
3. BRAHAM Randolph L.: *A népiirtás politikája. A Holocaust Magyarországon*, I-II. kötet. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest 1997.
4. BRAHAM, Randolph L.: TIBORI SZABÓ Zoltán (szerk.), *Az észak-erdélyi holokaust földrajzi enciklopédiája*. Park Könyvkiadó, Budapest – Koinónia, Kolozsvár, 2008.
5. DÁVID Gyula (szerk.): *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon*, III. kötet. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest, 1994.
6. GUTMAN, Israel (szerk.): *Encyclopedia of the Holocaust*, I-II. kötet. Macmillan, New York, 1995.
7. KUSZÁLIK Péter, *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 1996.
8. OSVÁT Kálmán (szerk.): *Erdélyi Lexikon*. Oradea–Nagyvárad, Szabadsajtó Könyv- és Lapkiadó rt., Satu-Mare (Szatmár), 1928; újrakiadása: Kuti Márta (szerk.), Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2002.
9. TIBORI SZABÓ Zoltán: *Élet és halál mezsgyéjén. Zsidók mentése és menekülése a magyar–román határon 1940–1944 között*. Minerva Művelődési Egyesület, Kolozsvár, 2001.
10. TIBORI SZABÓ Zoltán: *Árnyékos oldal. Zsidó identitástudat Erdélyben a holokaust után*. Koinónia, Kolozsvár, 2007.

II. Sajtókiadványok

1. Ellenzék [Kolozsvár], 1941. július-augusztus–1944. május-június
2. Keleti Újság [Kolozsvár], 1941. július-augusztus–1944. május-június
3. Magyar Nép [Kolozsvár], 1940–1944. évi évfolyamok
4. Magyar Újság [Kolozsvár], 1941. július-augusztus–1944. május-június